

om kanonbildningen i den tidiga kyrkan. Att på detta sätt få läsa en mångomskrivnen text är av stort värde.

Festskriften till Mogens Müller är innehållsrik. Det är positivt att en bok ägnas ett ämne som i den internationella vetenskapliga debatten på senare år rönt stor uppmärksamhet. Här finns något för de flesta som intresserar sig för ämnet. Dessutom är de olika artiklarna föredömligt korta. Vad jag saknar är en fyligare presentation av bidragsgivarna. Jag hade också önskat noter nederst på varje sida i stället för i slutet av varje kapitel. Med dagens tryckmetoder borde det vara möjligt att åstadkomma detta utan större problem. Det är helt enkelt inte läsvänligt med noter på det sätt som denna bok har dem. Och i en bok som frimodigt använder sig av tyska, franska, engelska och latin borde det också vara möjligt att skriva ut texterna på grekiska och hebreiska. Som det nu är, är de hebreiska transkriptionerna mycket svårästa även för den som behärskar hebreiska.

LarsOlov Eriksson

Eldon Jay Epp: *Junia. The First Woman Apostle. 138 sid. Fortress Press, Minneapolis 2005.*

1863 ägde ett mer varaktigt könsbyte rum i svensk bibelöversättningshistoria. Junia i Romarbrevet 16:7 blev då en man, Junias, i den s.k. Lektorernas översättning. Denne man Junias återkom sedan i bibelkommissionens alla översättningar (1873, 1877, 1882, 1883, 1907, 1912 och 1917), i alla privata översättningar efter 1863 och också i Nya testamentet 1981/Bibel 2000. I vår senaste översättning står det: «Hälsa Andronikos och Junias, mina stamfränder och medfångar; de är högt ansedda som apostlar och har bekant sig till Kristus före mig». Till detta fogas en not: «Annan tolkning <Junia>», med en hänvisning till artikeln Apostel i uppslagsdelen.

I de första biblarna på svenska stod det *Juniam*, en ordform som naturligt uppfattas som ett kvinnonamn. Man följde här den traditionella formen i Vulgata och inte Luther som tydligt markerat att det är en man. I 1703 års kyrkobibel ändrades namnet till *Junia*, i namnregistret dock «Junias, en christtrogen i Rom». Man kan nog säga att svenskarna har mött en kvinna på detta ställe ända fram till senare delen av 1800-talet.

I Gezeliernas bibelverk från början av 1700-talet antas hon vara Andronikus hustru, välkänd bland apostlarna. I mitten av 1800-talet skriver Peter Fjellstedt: «antingen så att de sett Herren Kristus före eller åtminstone efter Hans uppståndelse och i denna del likaktade med apostlarna, eller så att de varit hos apostlarna väl kända». Och litet senare Hans Magnus

Melin i sitt stora bibelverk: «berömligt kända hos apostlarna, såsom deras biträden i kristlig verksamhet, eller så att Andronikus och hans hustru Junia för deras evangeliska lärarverksamhet själva räknades bland apostlarna i vidsträcktare mening, evangeliska sändebud, med sådan rätt som t.ex. Aquila och hans hustru Priskilla skulle kunna få benämnas».

Provöversättningarna 1780, 1853 och 1861, men märkligt nog inte 1816, har en kvinna, Junia. Samuel Ödman, som tillsammans med J. A. Tingstadius hade huvudansvaret för provöversättningen 1816, använde också namnet Junias i sin parafra av nytestamentliga texter. Men det övertygade inte A. E. Knös och andra 1853 och 1861.

Könsbytet i den exegetiska världen skedde successivt, först i översättningar och enskilda kommentarer, sedan i de grundläggande filologiska hjälpmedlen och sist i de vetenskapliga textutgåvorna. Ett försiktigt alternativt förslag blev efter hand den fulla sanningen. Under revideringen av King James' Version på 1870-talet hävdade den kände bibelforskaren J. B. Lightfoot 1871 att vi förmodligen bör återge namnet *Jounian* med Junias (dvs. Junianus) och inte Junia. Det blev också resultatet i Revised Version 1881 fast hans exegetiska kolleger Westcott och Hort i sin banbrytande textutgåva från samma år hade Junia.

I ordboken kom Junias in 1886 i en utgåva av Grimms lexikon och i grammatiken genom Blass grundläggande arbete 1896. Liksom sina föregångare är Walter Bauer försiktig i sin första upplaga 1928: Junias (icke belagt på andra ställen), förmodligen en kortform av det vanliga Junianus. I senare utgåvor hänvisar han till Hans Lietzmanns kommentar: «eftersom de följande påståendena måste avse en man». I den mest använda textutgåvan (Nestle) blev Junia en man först 1927, utan någon som helst motivering från textutgivarens sida.

Detta sista finns att läsa i en bok om Junia av den amerikanske exegeten och textkritikern Eldon Jay Epp, en reviderad version av en lång artikel i festskriften till J. Delobel från 2002. Epp har gett oss den mest utförliga presentationen av fallet Junia i exegetikens historia. När det gäller översättningar begränsar han sig till den engelskspråkiga tradition.

Epp diskuterar inledningsvis de svårigheter som uppstår när man idag vill fastställa den ursprungliga texten. Det kan finnas en mångfald redan från början, t.ex. i fråga om «i Rom» i Rom 1:7, 15 och «i Efesos» i Ef 1:1. Ställen som inkluderar genusfrågor, t.ex. 1 Kor 14:34 f och Mark 10:2–12 (par.), kan vara särskilt svåra. I Rom 16:7 stor det dock tydligt med stora bokstäver IOYNIAN. Men det finns inga accenter i de tidiga handskrifterna. Det är först under medeltiden när man börjar använda små bokstäver och accenter som man kunde markera med en accent över i-et att

det är en kvinna eller med en accent över a-et att det är en man. En markering av kön finns alltså i alla textkritiska utgåvor. Epp ger en förteckning över dem och noterar att med något undantag används femininum utom under perioden 1927–1998. Epp försöker förklara varför.

För att få svar går Epp noggrant igenom hur Junia tolkades hos tidiga kristna författare och av teologer fram till Luther och Erasmus (kap. 4). Den sedan Lightfoot 1871 vanliga teorin att Junias skulle vara en kortform av Junianus granskas noga och förklaras för föga sannolik (kap. 5). Tablåerna över textkritiska utgåvor och engelska översättningar diskuteras också utförligt med noteringen att ändringen kommer sent i textkritiska utgåvor (kap. 6–10).

Till sist diskuterar Epp om vad som menas med att Junia var «framstående bland apostlarna» (kap. 11). Hade apostlarna en hög uppskattning om henne? Eller var hon högt uppskattad som apostel? Frågan har blivit aktuell på nytt när det är klart att Junia är en kvinna, Epp argumenterar filologiskt för det senare alternativet. Argument från kontexten i Romarbrevet, från kvinnors ställning i den tidiga Jesusrörelsen och från förekomsten av andra par som reste runt som kristna förkunnare kan enligt min mening stödja Epps tolkning.

Epps omfattande genomgång visar tydligt att det är tal om en kvinna: 1) Junia är ett mycket vanligt romerskt namn. 2) Namnet lästes som Junia under antiken, utan undantag vad vi vet. 3) Alla textkritiska utgåvor fram till 1927 har Junia med ett enda undantag. 4) Alla tidiga översättningar har en feminin form. 5) Alla engelska översättningar har Junia fram till sista kvartalet av 1800-talet med något undantag. 6) Junias kan inte beläggas någon annanstans. 7) En härledning av Junias ur Junianus övertygar inte. Paulus hälsar alltså till en man, Andronikus, och en kvinna, Junia, i Rom 16:7. Och mycket talar för att denna kvinna var en apostel i Rom på 50-talet.

Epp har alltså gett oss en rik framställning om fallet Junia. Dock tillmåtar han textkritikernas roll i detta drama en alltför stor betydelse. Ändringen 1927 i den mest använda textutgåvan är viktig för honom (s. 60). För mig är det tydligt att det är utläggare och översättare som gör ett könsbyte under mitten av 1800-talet. Textkritikerna kommer in mycket sent. En för mig spännande fråga är varför det skedde strax efter 1800-talets mitt? En följd av kvinnans allt starkare ställning i samhället? Kände sig männen hotade? Andra teologiska, politiska, kulturella strömningar? Det manliga ämbetet växte sig starkt under samma tidsperiod inom den lutherska högkyrkligheten, tydligt också i Lund. Epp ger egentligen inget svar på denna fråga. Att Junia kom tillbaka omkring 1980, i textkritiska utgåvor 1998, är betydligt enklare att förklara. Kvinnliga exe-

geter och intresset för kvinnor i Nya testamentet och dess omgivning ökade kraftigt under de tre sista decennierna av 1900-talet.

Birger Olsson

Keener, Craig S.: *The Gospel of John: A Commentary I–II, xviii + 1636 sid. Hendrickson, Peabody 2003.*

Det är i sanning en märklig kommentar till Johannes-evangeliet som Craig S. Keener har skrivit. Den är enormt omfattande och samtidigt inte särskilt kommenterande. Den är mer av uppslagsbok än kommentar. Dess styrka ligger i det materialsamlade som författaren utfört och redovisar.

Kommentaren är alltså omfattande: först en inledning på 330 sidor, som i sig kunde vara en monografi; sedan en kommentardel på 911 sidor; så en bibliografi på 166 sidor med mer än fyra tusen artiklar och böcker; sist index — person-, sak- och ställregister — på tillsammans 225 sidor.

Keener är medveten om att hans kommentar inte är den slutgiltiga. Han ser den med rätta som ett komplement till andra kommentarer. Han vill med sitt arbete sätta in Johannesevangeliet i den samtida litterära och sociala världen; han talar i förordet om att presentera evangeliets socialhistoriska sammanhang. Han utför det hela genom att redovisa en stor mängd primärkällor och jämförelsematerial av historisk natur. Hänvisningar till detta finns i den överväldigande notapparaten; oftast upptar noterna nästan halva sidorna i den löpande kommentaren.

Keener skriver utifrån en ganska konservativ utgångspunkt och det finns ibland ett apologetiskt drag i hans framställning. På grund av detta kommer säkert många läsare att avfärda både honom och kommentaren på förhand. Men det vore dumt. Keener är beläst och kunnig och det finns sannolikt ingen kommentar till Johannesevangeliet som innehåller så mycket mer eller mindre relevant kringmaterial. Oavsett om man delar Keeners teologiska hållning eller inte, bör han ges erkännandet att ha producerat en handbok som det vore oförståndigt att inte nyttja.

Inledningen till kommentaren går noggrant igenom många av de frågor som varje läsare av Johannesevangeliet ställer sig. Keener för intressanta resonemang om evangeliet som genre, om relationen mellan Johannesevangeliet och synoptikerna, om det judisk-rabbinska materialets relevans och så vidare. En av de mer spännande avsnitten ägnas författarfrågan. Keener visar övertygande på de många likheter som finns mellan Johannesevangeliet och Uppenbarelseboken. Att han sedan går så långt att han menar att det är samme författare till båda böckerna kommer inte att passa alla,